

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra... *Obrazy kognitywne zakodowane w semantycznej strukturze synonimów określających okrucieństwa wobec grup etnicznych*

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK*

CITATION: Zdunkiewicz-Jedynak D., 2022, *Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...* Jakie obrazy kognitywne są zakodowane w semantycznej strukturze synonimów określających okrucieństwa wobec grup etnicznych? (uwagi na marginesie tekstów informacyjnych i publicystycznych dotyczących wojny na Ukrainie), „*Stylistyka*” XXXI: 69–91, <https://doi.org/10.25167/Stylistyka31.2022.4>

1. Wstęp

Wstrząsające świadectwa mordów popełnionych na ludności cywilnej przez wycofujące się z miast ukraińskich wojsko rosyjskie nie schodzą z internetowych portali informacyjnych i pierwszych stron tradycyjnych gazet. Przez

* <https://orcid.org/0000-0002-4710-9826>, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska, djedynak@uw.edu.pl

obrazy pozostawionych na ulicach ciał ofiar ze skrępowanymi za plecami rękami, przez informacje o mobilnych krematoriach i masowych grobach cywilów, relacje uchodźców o aktach tortur, gwałtu na ukraińskich kobietach i dzieciach oraz o terrorze na okupowanych przez Rosjan terenach, doniesienia o bombardowaniu miast, ostrzale amunicją kasetową osiedli mieszkalnych, szkół, szpitali, dróg ewakuacyjnych – *Bucza, Borodzianka, Irpień, Mariupol, Kramatorsk, Sumy* stały się nie tylko symbolami masowych i systematycznych zbrodni popełnionych przez rosyjskich agresorów na ukraińskiej ludności cywilnej, ale w ogóle nowymi współczesnymi symbolami kaźni. Stają w ten sposób w jednym rzędzie z bośniacką Srebrenicą czy syryjskim Aleppo. Trudno znaleźć słowa określające koszmar i tragedię wydarzeń toczącej się od 24 lutego 2022 roku wojny na Ukrainie. Do ich nazwania korespondenci i publicyści używają wielu jednostek leksykalnych – zarówno mających charakter terminologiczny (*zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciw ludzkości, ludobójstwo*), jak i należących do polszczyzny ogólnej (*rzeź, pogrom, a zwłaszcza masakra* i – ostatnio – *makabra*):

Pogrom cywilów w Buczy. Dramatyczne zdjęcia wstrząsnęły światem.

[źródło: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2022-04-07/wojna-w-ukrainie-prawie-90-proc-zabitych-w-buczy-cywilow-zostalo-rozstrzelanych/>, dostęp: 04.05.2022]

Masakra w Buczy. Politycy potępiają mord na cywilach.

[źródło: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2022-04-07/wojna-w-ukrainie-prawie-90-proc-zabitych-w-buczy-cywilow-zostalo-rozstrzelanych/>, dostęp: 04.05.2022]

„Ciała dzieci ze śladami gwałtu”. **Masakra** w Irpieniu.

[źródło: <https://glos24.pl/masakra-w-irpieniu-ciala-dzieci-ze-sladami-gwaltu>, dostęp: 04.05.2022]

Ukraina. **Masakra** na stacji kolejowej w Kramatorsku.

[źródło: <https://lublin.tvp.pl/59525695/ukraina-masakra-na-stacji-kolejowej-w-kramatorsku>, dostęp: 04.05.2022]

W ukraińskiej miejscowości Bucza, podczas gdy okupowana była przez wojska rosyjskie, doszło do **masakry** bezbronných cywilów. Międzynarodowa opinia potępia to bestialstwo agresorów i zastanawia się, czy to „tylko” **zbrodnia wojenna**, czy już **zbrodnia przeciwko ludzkości**, czy może „zbrodnia zbrodni”, czyli **ludobójstwo**.

[źródło: <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/ludobojstwo-czy-zbrodnia-przeciwko-ludz-kosci-w-buczy,514435.html>, dostęp: 04.05.2022]

W Buczy doszło do **zbrodni ludobójstwa**. Na ulicach miasteczka leżały dziesiątki ciał cywilów. Podobnie było w miejscowości Irpin.

[źródło: <https://spidersweb.pl/2022/04/bucza-ludobojstwo-zbrodnia-wojenna-zamordowani-cywile.html>, dostęp: 04.05.2022]

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

Przerazająca skala **ludobójstwa** w Buczy. Masowy grób, setki ciał.

[źródło: <https://www.planeta.pl/Wiadomosci/Swiat/Przerazajaca-skala-ludobojstwa-w-Buczy.-Masowy-grob-setki-cial-04-04-2022>, dostęp: 04.05.2022]

Rzeź na dworcu w Kramatorsku. Trzy motywy Rosji.

[źródło: <https://polskatimes.pl/rzez-na-dworcu-w-kramatorsku-trzy-motywy-rosji-opinia/ar/c1-16255925>, dostęp: 04.05.2022]

Rzeź mieszkańców Buczy. Masowy grób obok cerkwi na zdjęciach satelitarnych.

[źródło: https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-rzez-mieszkancow-buczy-masowy-grob-obok-cerkwi-na-zdjeciach-,nId,5937551#crp_state=1, dostęp: 04.05.2022]

Rzeź Mariupola. Ofiary liczone w dziesiątkach tysięcy.

[źródło: <https://www.planeta.pl/Wiadomosci/Swiat/KILKADZIESIAT-TYSIECY-OFIAR-RZEZI-W-MARIUPOLU.-Rosjanie-pala-zwloki-06-04-2022>, dostęp: 04.05.2022]

Makabra w Irpieniu. Rosjanie torturowali i gwałcili dzieci.

[źródło: <https://www.planeta.pl/Wiadomosci/Swiat/MAKABRA-W-IRPIENIU.-Rosjanie-torturowali-i-gwalcili-dzieci-05-04-2022>, dostęp: 04.05.2022]

Makabra pod Kijowem. Rosjanie dopuścili się **ludobójstwa**.

[źródło: <https://silesia24.pl/wiadomosci/szczegoly/makabra-pod-kijowem-rosjanie-dopuscili-sie-ludobojstwa-35484>, dostęp: 04.05.2022]

Minionej doby do **masakry** doszło również w mieście Sumy na północy kraju.

[źródło: <https://wiadomosci.radiozet.pl/Swiat/Masakra-w-miescie-Sumy.-W-zbombardowanych-domach-zginely-dzieci-WIDEO-FOTO>, dostęp: 04.05.2022]

Bucza. **Zbrodnia wojenna**, za którą Rosja musi ponieść karę.

[źródło: <https://www.polskieradio.pl/10/5367/Artykul/2934050,Bucza-Zbrodnia-wojenna-za-ktora-Rosja-musi-poniesc-kare>, dostęp: 04.05.2022]

Bucza nie jest wyjątkiem. Wiele czynów to **zbrodnie przeciw ludzkości**.

[źródło: <https://www.o2.pl/informacje/bucza-nie-jest-wyjatkkiem-wiele-czynow-to-zbrodnie-przeciw-ludzosci-6754668929931776a>, dostęp: 04.05.2022]

Sposób postrzegania bestialskich praktyk najeźdźców jest odzwierciedlony w synonimach wybieranych przez uczestników dyskursu o wojnie. One właśnie stanowią przedmiot mojego zainteresowania w niniejszym artykule.

W analizie synonimów leksykalnych obsługujących interesujące mnie pole pojęciowe odwołuję się do praktyki opisu synonimów powiązanej z wykorzystaniem narzędzi lingwistyki kognitywnej, opierającej się na przekonaniu, że istnieje ścisły związek słowa z procesami konceptualizacji i interpretacji świata. Synonimy mogą być w takim ujęciu traktowane jako leksykalne wykładniki językowe i tekstowe różnic w sposobach oglądu jednego obiektu, postrzeganego jednak z różnych perspektyw poznawczych.

Za inspirującą przyjmuję metodologię zastosowaną przez autorów *Dys-tynktywnego słownika synonimów* (Nagórko i in. 2004). Pisze o niej Alicja Nagórko we wstępie do wspomnianego leksykonu:

Język daje nam do dyspozycji szereg bliskich sobie określeń, wskazujących na to samo, każdorazowo jednak z innej nieco perspektywy. Przy tym „to samo” odniesienie nie znaczy, że znana już nam ekstensja [...] wyznacza granice synonimii. Ta ostatnia odnosi się bowiem nie tyle do zakresu, ile do treści (intensji) (Nagórko i in. 2004: XX).

O różnicach znaczeniowych między słowami mającymi ten sam desygnat pisała z kolei Anna Wierzbicka:

Kiedy, na przykład, w sanskrycie słoń czasem nazywa się podwójnie pijący, kiedy indziej ten, który jest zaopatrzony w rękę, mamy tu do czynienia z wieloma różnymi pojęciami, mimo że chodzi o tę samą rzecz. Dzieje się tak, bo język nie przedstawia przedmiotów, lecz raczej pojęcia, które w procesie wypowiedzi zostały uformowane przez umysł niezależnie od tych przedmiotów (Wierzbicka 1991: 10).

Synonimy można więc traktować jako ważny językowy eksponent ścieżek konceptualnych typowych dla każdego pojęcia, a zastosowane w tekście – uważać za narzędzie kształtowania u odbiorcy takiej, a nie innej wizji przedstawianej rzeczywistości. Przez wybór określonych synonimicznych środków leksykalnych (a rezygnację z innych) autorzy tekstów publicystycznych i relacji wojennych z Ukrainy kształtują obraz barbarzyńskich działań rosyjskiego agresora przez ujmowanie ich w określonych aspektach. Zaznaczmy, że dla opisu synonimów istotna jest również informacja o tym, jaka jest ich etymologia. O jej wadze dla poznania sposobu konceptualizowania pojęć pisze Dorota Filar:

Ich [tj. słów – D.Z.-J.] powstanie jest związane ze ścieżkami kognitywnymi, które w większości są ciągle dla użytkowników języka czytelne, choć niekoniecznie aktywne w codziennej komunikacji. Pytanie, jakie obrazy są zakodowane w semantycznej strukturze tych słów, może być interesujące choćby dlatego, że odpowiedź na nie pozwoli zauważyć, iż powstanie synonimów wymaga od użytkowników języka wyobraźni, elastyczności, wielokierunkowości myślenia. Każdy z czasowników synonimicznych powstał na bazie innego pojęcia. Każde z tych pojęć znalazło osobne realizacje leksykalne (siła – por. *posilek*, *posilać się*, *posilny*, życie, żywy – por. *odżywiać się*, *odżywianie*, *odżywczy*, *spożywać*, *spożywczy* (*sklep*)). Ale każde z tych pojęć odnosi się do tej samej czynności – tylko postrzeganej z innej perspektywy, z innego punktu widzenia. [...]

Taki sposób opisu synonimii jest interesującym elementem, wzbogacającym wiedzę o ludzkim świecie pojęciowym, kulturowym, utrwalonym w języku. Dwa synonimiczne słowa odsyłać mogą do dwóch sposobów widzenia jednej i tej samej rzeczy przez człowieka (Filar 2010: 54–55).

Spośród jednostek leksykalnych będących przedmiotem mojego zainteresowania trzy – jako terminy z zakresu prawa – mają znaczenia projektowane przepisami.

2. *Ludobójstwo*

Pierwszy termin – *ludobójstwo* – jest kalką z języka angielskiego (ang. *genocide* – od gr. *genos* ‘rasa, rodzaj’ lub łaciny *gēns* ‘plemień, klan’ i od elementu słowotwórczego oznaczającego ‘zabójca’, z francuskiego *cide*, z łaciny *cida* ‘zabójca, pogromca’ od *cidere*, formy łączącej się z *caedere* ‘uderzyć, rąbać, bić, zabijać’)¹. Choć polski rzeczownik *ludobójca* (o znaczeniu ‘mężobójca, morderca’) i przymiotnik *ludobójczy* (o znaczeniu ‘morderczy’) były rejestrowane już przez słownik Lindego (SL 1807–1814), a słownik wileński (SWil 1861) odnotował także rzeczownik *ludobójstwo* w znaczeniu ‘zabójstwo, mordowanie ludu v. ludzi’, podobnie słownik warszawski (SWar. 1900–1927) objaśniał wyraz *ludobójstwo* jako ‘zabijanie, mordowanie ludzi’, to jednak leksykalny pierwowzór terminu *ludobójstwo* został utworzony przez polskiego prawnika – Rafała Lemkina – dopiero w połowie lat 40. XX wieku, do języka prawnego zaś jako termin wszedł dzięki Konwencji ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa z grudnia 1948 roku (Kon. ONZ 1948).

Współczesną wykładnię znaczenia tego terminu stanowi Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony w Rzymie 17 lipca 1998 roku i w polskim przekładzie podany do powszechnej wiadomości przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (RzSMTK 1998). Artykuł 6 Części I tego dokumentu definiuje *ludobójstwo* – podobnie jak art. 2 Konwencji ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa – jako czyn zmierzający do umyślnego wyniszczenia grupy etnicznej, religijnej lub narodowej. Warunkiem adekwatnego, fortunnego użycia terminu *ludobójstwo* jest więc dowiedzenie, że wyniszczenie jakiejś grupy ma charakter masowy, planowy i intencjonalny. W świetle wspomnianych dokumentów *ludobójstwo* może polegać na zabójstwie, a także na zamierzonym uszkodzeniu ciała lub zdrowia psychicznego członków jakiejś grupy albo też tylko na stworzeniu dla nich takich warunków życia, które są obliczone na wyniszczenie fizyczne,

¹ Za: <https://www.etymonline.com> (dostęp: 07.05.2022).

w tym podejmowanie środków wstrzymujących urodziny lub przymusowe przekazanie dzieci członków grupy innej grupie.

Już w XXI wieku (2001 r.) podczas procesu toczącego się przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii za *ludobójstwo* zostały uznane zabójstwa bośniackich muzułmanów w Srebrenicy w lipcu 1995 roku podczas wojny w Bośni, gdy zamordowanych zostało około ośmiu tysięcy osób, a Radislava Krsticia – serbskiego generała dowodzącego korpusem Drina, uczestniczącego w mordzie – skazano na 46 lat więzienia. Podobnie za ludobójstwo uznane zostały wydarzenia z 1994 roku w Rwandzie, gdzie ekstremiści Hutu dokonali masowych morderstw na osobach pochodzenia Tutsi (według szacunków ofiarą padło co najmniej 800 tys. Rwandyjczyków)².

Posługiwanie się terminem *ludobójstwo* w odniesieniu do wydarzeń podczas napaści Rosji na Ukrainę oznacza zatem przyjęcie, że okrucieństwa popełniane w czasie wojny od 24 lutego na ludności ukraińskiej mają charakter masowy, a ich celem jest trwała eliminacja, czego mogą dowodzić rosyjskie przekazy propagandowe. Na stronie państwowej rosyjskiej agencji informacyjnej Ria Novosti 3 kwietnia 2022 roku ukazał się np. tekst Timofieja Siergiejewa zatytułowany *Co Rosja powinna zrobić z Ukrainą*. W artykule publicysta przedstawił plan „denazyfikacji Ukrainy”, który ma skutkować masowym zabijaniem Ukraińców podejmujących walkę za swój kraj i „oczyszczaniem” ich umysłów. Okres planowanej „denazyfikacji” ma być „nie krótszy niż jedno pokolenie, które urodzi się i zostanie wychowane w duchu denazyfikacji”. Jako nazistowski opisywany jest nie tylko rząd w Kijowie, lecz także cały naród – określany jako bierni naziści, nosiciele nazizmu, którzy – wedle postulatu Siergiejewa – winni zostać poddani reedukacji i ścisłej cenzurze³.

3. Zbrodnia (*przeciwko ludzkości, wojenna*)

W artykule 7 Statutu zdefiniowany jest także inny termin prawny – **zbrodnie przeciwko ludzkości**. Oznacza on **masowe i systemowo podejmowane** czyny skierowane **przeciw ludności cywilnej**, mające na celu jej wyniszczenie. Mogą

² Za: <https://www.unic.un.org.pl/strony-2011-2015/ludobojstwo-w-rwandzie/2428> (dostęp: 05.05.2022).

³ Za: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2161399,1,rosyjski-mein-kampf-to-nie-jest-wojna-putina-to-wojna-rosjan.read> (dostęp: 03.05.2022).

one polegać na morderstwie, celowym zadawaniu cierpienia fizycznego albo psychicznego, na pozbawieniu dostępu do jedzenia oraz do opieki medycznej, dotkliwym pozbawieniu wolności, zatrzymaniu z jednoczesną odmową przekazania informacji dotyczących losu i miejsca pobytu, na prześladowaniu z powodów politycznych, rasowych, narodowych, etnicznych, kulturowych, religijnych, na gwałtach i innych formach przemocy seksualnej albo przymusowym przesiedlaniu ludności.

Najnowszy słownik ogólny polszczyzny – WSJP – także rejestruje s frazeologizowane połączenie *zbrodnia przeciw ludzkości* z przypisaną kwalifikacją prawną. W słowniku tym przypisane jest mu znaczenie: ‘zbrodnicze działanie wymierzone przeciwko ludności cywilnej, mogące przybierać m.in. formę niewolnictwa, przemocy seksualnej, tortur, okrutnego więzienia, masowych morderstw lub eksterminacji grup ludzi z powodów rasowych, narodowych czy religijnych’ (WSJP).

Zbrodnie wojenne to – w świetle artykułu 8 Statutu – termin odnoszący się do **czynów zabronionych Konwencjami Genewskimi** z sierpnia 1949 roku. Są to zamierzone ataki na **osoby i obiekty chronione**. Ochronie podlegają osoby niebiorące bezpośredniego udziału w działaniach wojennych oraz obiekty niebędące celami wojskowymi, a także personel, pojazdy i inne obiekty związane z pomocą humanitarną lub misjami pokojowymi. Czynem zabronionym jest kierowanie ataków na budynki szkół i szpitali, budynki przeznaczone na użytek religijny, artystyczny, naukowy lub charytatywny, na pomniki historyczne oraz miejsca pobytu rannych i chorych. Jako zbrodnie wojenne wymieniane są takie czyny, jak: eksperymenty medyczne i naukowe na ludziach, nieuzasadnione koniecznością wojenną zajmowanie własności nieprzyjaciela, zmuszanie obywateli strony przeciwnej do uczestnictwa w działaniach wojennych skierowanych przeciwko ich krajowi, używanie bojowych środków trujących, gazów duszących, stosowanie amunicji ulegającej deformacji w ciele człowieka, skutkującej dużo większymi obrażeniami ciała niż użycie klasycznych pocisków, werbowanie dzieci poniżej piętnastego roku życia do sił zbrojnych lub wykorzystanie ich w działaniach zbrojnych, powodowanie szkód w środowisku naturalnym nieproporcjonalnych do korzyści wojskowych, zabijanie lub ranienie nieprzyjaciela, który złożył broń, przesiedlanie ludności cywilnej zamieszkałej na terytorium okupowanym.

W WSJP wyrażenie *zbrodnie wojenne* nie jest opatrzone kwalifikacją prawną, a jego znaczenie ujęte jest jako ‘przestępstwo popełnione w okre-

się działań wojennych, nieusprawiedliwione koniecznością prowadzenia tych działań i **wykraczające poza prawa i zwyczaje wojenne**' (WSJP).

Zakresy definicji prawnych *ludobójstwa*, *zbrodni wojennych* i *zbrodni przeciw ludzkości* w wielu miejscach zazębiają się i jako terminy są – jak na wymogi języka prawnego – dość rozmyte. Kluczowe i wspólne dla ich sensu są **umyślność i masowość działań sprawców** wobec danej wspólnoty. Sięganie po nie w okołowojeńnym dyskursie publicystyczno-dziennikarskim kształtuje obraz okrucieństw wojennych opisywanych z **punktu widzenia penalizacji czynów, uznania ich za przestępstwo i przedmiot odpowiedzialności karnej oraz podstawę zasądzenia kary**. Nośnikiem tego sensu jest być może sam komponent *zbrodnia*, mający także w polszczyźnie ogólnej znaczenia 'poważne przestępstwo przeciwko innemu człowiekowi lub grupie ludzi', a także pot. 'czyn zasługujący na zdecydowaną **krytykę lub potępienie**' (za: WSJP), gdzie *przestępstwo* rozumie się zwykle jako 'czyn **sprzeczny z prawem, zagrożony karą** określoną przez prawo' (WSJP; wyróżnienie – D.Z.-J.). Taki obraz poznawczy utrwalony jest również w etymologii rzeczownika *zbrodnia*. Podobnie jak inne wyrazy z tej rodziny słowotwórczej: daw. *zbrodzień*, *zbrodniarz*, *zbrodniczy*, jest on pochodny od czasownika psł. **(sъ)-bresti*, **broditi* 'brnąć, iść przez wodę, grzęznąć; przechodzić w bród'. *Zbrodnia* to zatem etymologicznie to, 'co zbacza z *brodu* (por. *brnąć*), tzn. z prawa, normy'; podobnie jak *zdrożny*, *zdrożność*, o 'zbaczaniu z *drogi* (prawa)' (za: SEJP 1927).

4. *Pogrom*

Wyraz *pogrom* jest rzeczownikiem oczasownikowym od przedrostkowego *po-**gromić* 'pokonać, zadać klęskę, całkowicie zniszczyć siły wojskowe przeciwnika' (WSJP), o znaczeniu pierwotnym 'zniszczenie wojsk nieprzyjacielskich' (por. SJP PWN) (rejestrowanym zresztą dotąd przez niektóre współczesne słowniki ogólne jako pierwsze, podstawowe) oraz 'zadanie komuś zupełnej klęski' (SJP PWN).

Etymologicznie i słowotwórczo wyraz *pogrom* powiązany jest z rzeczownikiem *grom* o znaczeniu 'występujące w czasie burzy bardzo silne wyładowanie elektryczne, któremu towarzyszy huk i błysk', od psł. **gromъ* 'grzmot, piorun, huk piorunu'. Najnowszy słownik języka polskiego (WSJP) rejestruje trzy znaczenia rzeczownika *pogrom*, z których – w kontekście podejmowanego tematu – najbardziej interesuje nas znaczenie opisane w tym leksykonie jako podstawowe:

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

- ‘zamordowanie w krótkim czasie bardzo dużej, określonej grupy ludzi’, por.:

4 VII – w Kielcach doszło do pogromu ludności żydowskiej.

[źródło: NKJP: *Kalendarium XX wieku*, „Dziennik Polski”, 2000]

- ‘pokonanie i całkowite zniszczenie sił wojskowych przeciwnika’, por.:

[...] dobiegł już końca **pogrom** armii Denikina i tylko jej niedobitki schroniły się na Krymie.

[źródło: NKJP: Waldemar Michowicz: *Historia dyplomacji polskiej*, 1995]

- ‘dotkliwe niepowodzenie jakiejś grupy ludzi w jej działaniach’, por.:

Trzy mecze zakończyły się prawdziwymi **pogromami** rywali.

[źródło: NKJP: *Własne boisko nie pomogło*, „Dziennik Polski”, 2002]

Cytowana definicja leksykograficzna znaczenia 1., jeśli wziąć pod uwagę konteksty użycia wyrazu *pogrom*, wydaje się zbyt szeroka. Przywołajmy najczęstsze kolokacje, generowane przez kolokator NKJP oraz podpowiadane przez wyszukiwarkę Google:

pogrom antysemitki, pogrom antyżydowski, pogrom żydowski, pogrom Żydów, pogrom Cyganów, pogrom Ormian⁴, pogrom w Jedwabnem⁵, pogrom kielecki (w Kielcach)⁶, pogrom w Sumgaicie⁷, pogrom w Przytyku⁸, pogrom w Radziłowie⁹, pogrom wielka-

⁴ Morderstwa dokonywane na ludności ormiańskiej w imperium osmańskim w latach 90. XIX wieku i w czasie I wojny światowej; w latach 1894–1896 wymordowano ok. 300 tys. Ormian; w 1909 roku zabitych zostało 30 tys. Ormian; a w 1915 roku – ok. 1,5 mln osób (za: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Ormian-pogromy;3951882.html>, dostęp: 05.05.2022).

⁵ Morderstwo dokonane 10 lipca 1941 roku w Jedwabnem przez grupę kilkudziesięciu Polaków działających z inspiracji niemieckich okupantów; jego ofiarą padło kilkuset polskich Żydów (ok. 300 zostało żywcem spalonych w stodole) (za: <https://muzhp.pl/pl/e/1759/pogrom-zydow-w-jedwabnem>, dostęp: 03.05.2022).

⁶ Fala napadów na ludność żydowską w lipcu 1946 roku. Ich sprawcami byli mieszkańcy Kielc wspierani przez żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej (za: <https://www.polin.pl/pl/rocznica-pogromu-zydow-w-kielcach>, dostęp: 05.05.2022).

⁷ Pogrom ludności ormiańskiej, dokonany przez miejscowych Azerów, do którego doszło pod koniec lutego 1988 roku (za: Szmurło 2013).

⁸ Starcia pomiędzy ludnością polską i żydowską 9 marca 1936 roku w Przytyku k. Radomia; zginęły 3 osoby – żydowskie małżeństwo i Polak (za: Gontarczyk 2004).

⁹ Mord dokonany przez Polaków z Radziłowa i okolicznych wsi na ludności żydowskiej w 1941 roku; ofiarami było ok. 800 Żydów (ok. 500 zostało spalonych żywcem w stodole 7 lipca 1941 roku) (za: Gross 2000: 54–55, 69).

*nocny*¹⁰, *pogrom we Lwowie (lwowski)*¹¹, *pogrom w Szczuczynie*¹², *pogrom w Odessie*¹³, *pogrom w Krakowie*¹⁴, *pogrom w Rzeszowie (rzeszowski)*¹⁵, *pogrom w Koninie, pogrom mławski*¹⁶, *pogrom białostocki*¹⁷, *pogrom w Kownie*¹⁸, *pogrom w Bzurach*¹⁹; *fala pogromów*.

Jak widać z powyższego zestawienia, rzeczownik *pogrom* w rzeczywistości używany jest przede wszystkim w odniesieniu do brutalnego aktu przemocy **jednej części ludności na innej, stanowiącej mniejszość etniczną czy religijną** (przede wszystkim Żydów albo Romów). Akty przemocy wyrażają się rabunkiem, niszczeniem własności, znieważaniem symboli tożsamościowych,

¹⁰ Seria napadów w okresie wielkanocnym 1940 roku na sklepy i mieszkania żydowskie, pobic przypadkowych żydowskich przechodniów, przede wszystkim w żydowskiej części Warszawy (głównie w okolicach placu Żelaznej Bramy i placu Bankowego) (za: <https://www.jhi.pl/artykuly/pogrom-wielkanocny-1940-roku,354>, dostęp: 06.05.2022).

¹¹ Wyrażenie odnosi się do różnych aktów przemocy wobec Żydów w lipcu 1941 roku we Lwowie; jej sprawcami byli żołnierze niemieccy i ukraińscy oraz członkowie ukraińskiej milicji i przedstawiciele miejscowej ludności (za: <https://www.jhi.pl/artykuly/1-lipca-1941-pocznatek-pogromow-lwowskich,676>, dostęp: 04.05.2022).

¹² Zbrodnia na żydowskiej ludności w Szczuczynie i jego okolicach na Podlasiu dokonana w 1941 roku przez polskich sąsiadów; ofiarami według szacunków było 300–400 osób (za: J. Kopstein, *Pogrom w Szczuczynie 27 czerwca 1941 r.*; <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/166215/edition/133994/content>, dostęp: 04.05.2022).

¹³ Masowe morderstwa Żydów w Odessie i okolicznych miejscowościach, dokonane jesienią 1941 roku i zimą 1942 roku podczas okupacji tych terenów przez sprzymierzoną z Niemcami Rumunię (za: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/odessa>, dostęp: 02.05.2022).

¹⁴ 1 sierpnia 1945 roku podczas nabożeństwa tłum wdarł się do synagogi na Kazimierzu w Krakowie. Synagoga została zdewastowana, a następnie podpalona. Na ulicach napastowano i rabowano Żydów, demolowano żydowskie mieszkania. Detonatorem ataku była plotka o tym, że Żydzi mordują polskie dzieci (za: <https://polin.pl/pl/pogrom-zydow-w-krakowie>, dostęp: 04.05.2022).

¹⁵ Mianem pogromu w Rzeszowie określa się rozruchy, do których doszło w czerwcu 1945 roku. Można też je odnieść do wystąpień skierowanych przeciwko społeczności żydowskiej w maju 1919 roku, kiedy pobito wielu Żydów oskarżanych o morderstwa rytualne, a także splądrowano synagogi i sklepy żydowskie (za: <https://rajsza.rzeszow.pl/zydzi-rzeszowscy/pogrom.html>, dostęp: 04.05.2022).

¹⁶ Wybuch agresji mławian skierowanej przeciwko miejscowej ludności romskiej w czerwcu 1991 roku (za: Giza-Poleszczuk, Poleszczuk 1992).

¹⁷ Zorganizowany przez władze carskie mord 88 Żydów w dniach 14–16 czerwca 1906 roku w Białymstoku (za: Markowski 2018).

¹⁸ Morderstwa ludności żydowskiej dokonane przez paramilitarne oddziały litewskie dowodzone przez Algirdasa Klimaitisa po zajęciu miasta przez Niemców. Zamordowano w sumie ok. 50 000 Żydów w samym Kownie oraz w okolicznych miejscowościach (za: <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2016/07/09/kalendarium-pogromow-w-bylej-sowieckiej-strefie-okupacyjnej-lato>, dostęp: 06.05.2022).

¹⁹ Zabójstwo 20 żydowskich kobiet w sierpniu 1941 roku w Bzurach dokonane co najmniej przez 6 mężczyzn (za: Traczyk 2015).

wreszcie – pobiciami, mordem. Wydarzenia te nie są postrzegane jako planowe, lecz raczej jako spontaniczne i sąsiedzkie, nawet jeśli sprowokowane przez grupy propagujące wrogość wobec danej mniejszości etnicznej czy religijnej. Impulsem do wybuchu agresji są zwykle **przypadkowe jednostkowe konflikty** między ludźmi z sąsiedztwa. Taki początek miały np. nazywane *pogromem konińskim* wydarzenia w Koninie jesienią 1981 roku tuż przed ogłoszeniem stanu wojennego. Wyrażenie to odnosi się do ataków (na Romów), dla których iskrą zapalną – według jednej z wersji wydarzeń – miała być bójka z powodu zaczepek Polaków wobec młodej Romki, co dało początek najpierw bijatyce, która ostatecznie przerodziła się w wybuch agresji rozwścieczonego tłumu na romskie domy, skutkującej dewastowaniem własności Romów itd. Podobnie właściwie przypadkowym impulsem do wybuchu agresji skierowanej przeciw Romom był wypadek samochodowy, spowodowany przez kierowcę należącego do mniejszości romskiej w Mławie. Także w Kielcach czy w Rzeszowie iskrą zapalną pogromów żydowskich była pogłoska o rzekomych dokonaniach przez Żydów porwaniach dzieci jakoby w celu dokonania na nich mordu rytualnego.

Ogląd zdarzeń nazywanych *pogromami* każe sądzić, że obecność ofiar śmiertelnych, a nawet cel w postaci zabijania przedstawicieli jakiejś grupy etnicznej czy religijnej, nie jest obligatoryjnym komponentem znaczenia interesującego nas słowa, choć śmierć może być w rzeczywistości skutkiem „ubocznym” aktów przemocy. Atak na mniejszość etniczną nie musi także dokonywać się w warunkach wojny – często jest to raczej okoliczność kryzysu gospodarczego. Na znaczenie wyrazu *pogrom* naprowadzają nas w większym stopniu niż słowniki – prace historyczne i socjologiczne.

Rafał Żebrowski w *Słowniku judaistycznym* przybliżył sens *pogromu* następująco:

[...] określenie odnoszące się między innymi do gwałtownych wystąpień jednej grupy ludności przeciw drugiej, przede wszystkim wiążące się z prześladowaniem mniejszości narodowych i religijnych, w których zakres wchodzi zabójstwa, gwałty, przypadki pobić i zranień, niszczenia dobytku i rabunku (nie muszą one występować wszystkie, by wydarzenie można było uznać za pogrom). Ze zjawiskiem tym wiąże się także: konflikt między dwiema grupami, stanowiący jego grunt, narastająca atmosfera pogromowa, powiązana z propagandą lub plotką (Żebrowski, b.r.w.).

Socjolog Lech Nijakowski z kolei zauważa:

[...] pogrom nie ma na celu śmierci ofiar, choć bardzo często prowadzi do zabójstw – może zatem zdarzyć się pogrom bez ofiar śmiertelnych. Jego celem jest najczęściej

zbiorowe ukaranie wspólnoty ofiar za rzeczywiste lub domniemane działania. W czasie pogromów rabuje się i niszczy mienie ofiar, znieważa i niszczy symbole tożsamości grupowej, gwałci, bije i okalecza ofiary, ale rzadko celowo morduje. [...] Wiele ofiar pogromów to osoby zmarłe w wyniku obrażeń. [...] W przypadku pogromu idzie nie o zabicie części czy całości danej lokalnej wspólnoty, ale o jej ukaranie. Pogrom może mieć na celu albo ukaranie społeczności za domniemane zbrodnie jej członka, albo [...] zmuszenie ofiar do wycofania się z określonego typu aktywności lub opuszczenia danej miejscowości (Nijakowski 2013: 68–69).

Artur Maroń zaś w artykule poświęconym przemocy antyromskiej pisze o interesującym nas pojęciu:

Celem pogromu nie jest mord ani zabójstwo, ale przekazanie komunikatu: „Nie chcemy was tutaj” i zbiorowa kara. Dodatkowo wyraźnie występuje tutaj motyw przywracania hierarchii i kontroli nad mniejszością, która wyszła poza narzucone jej miejsce w strukturze społecznej (Maroń 2020: 123).

Głównym nośnikiem przywołanego obrazu kognitywnego jest w istocie rzeczownik *grom*, stanowiący rdzeń w czasownikach *gromić*, *pogromić* i interesującym nas wyrazie *pogrom*. Grom/piorun/błyskawica ma swoją symbolikę odcisniętą w silnych konotacjach leksykalnych, takich jak: **moc niszczenia**, **gniew**, **potępienie**, **oburzenie**, a także **siła** i **szybkość działania** – są one podstawą motywacyjną wielu wyrażen metaforycznych i sfrageologizowanych. Mówimy: *piorunem* ‘bardzo szybko’, *jak rażony gromem/piorunem* ‘gwałtownie i nagle’, *jakby piorun trzasnął* ‘szybko, gwałtownie’, *jak grom z jasnego nieba* ‘niespodziewanie, gwałtownie’, *wieść obleciała kraj lotem błyskawicy* ‘szybko’.

Konotacjami **gniewu**, **potępienia**, **oburzenia** właściwymi *gromowi* motywowane jest znaczenie metaforyczne tego rzeczownika: ‘**pełne gniewu napomnienie**, skierowane do kogoś, **kto naruszył ustalony porządek**’ (WSJP), por.:

[...] sztuka Millera – mimo swej politycznej bezbarwności – wywołała **gromy potępienia**. Minister spraw wojskowych USA zabronił jej wystawiania w amerykańskich strefach Europy.

[źródło: NKJP: „Trybuna Ludu” 1948].

[...] **gromów oburzenia** przeciwko świętowaniu Dnia Zwycięstwa nie słyszałem.

[źródło: WSJP, Internet]

Konotacja **siły** stała się z kolei podstawą motywacyjną dla znaczenia czasownika *gromić* ‘pokonywać dzięki dużej przewadze’ (WSJP); konotacja zaś **po-
tępienia** – dla znaczenia ‘krytykować ostro i zdecydowanie’ (WSJP), por.:

Na to wszystko wali się ze wschodu bolszewicka nawała, którą nasi **gromią** bezlitośnie nad Wisłą, nie bez udziału księdza Skorupki.

[źródło: NKJP: Teodor Krzysztof Toeplitz: *Mój wybór: rzeczy mniejsze*, 1998].

Pojawiają się głosy **gromiące** lenistwo samych studentów, którzy zostawili wszystko na „ostatnią chwilę” i teraz ponoszą tego konsekwencje.

[źródło: NKJP: Anna Wojtysiak: *Za czym kolejka ta stoi?*, „Gazeta Częstochowska” 2005]

Tylko rzeczownik *pogrom* wykazuje duży stopień łączliwości z wyrazem *fala*, tworząc obraz metaforyczny oparty na silnych konotacjach **niszczycielskiego żywiołu**:

Latem 1941 r. bezpośrednio po niemieckim ataku na Związek Sowiecki przez zaplecze frontu wschodniego przetoczyła się **fala pogromów i mordów** Żydów.

[źródło: <https://polin.pl/pl/wydarzenie/debata-lato-pogromow-1941-historia-pamiec-rozrachunek>, dostęp: 05.05.2022].

Fala pogromów w 1880–81 zapoczątkowana została w Jekaterynosławiu, a nasiliła się po zabójstwie cara Aleksandra II (1881).

[źródło: <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/pogrom>, dostęp: 05.05.2022].

W wyrazie *pogrom* zatem jako elemencie szeregu synonimicznego określającego okrucieństwa wobec grupy „podświetlony” jest **komponent kolektywnego charakteru napaści, mniejszościowy charakter ofiar, żywiołowość oraz emocje (gniew, oburzenie) będące źródłem ataku**.

5. Rzeź

Rzeczownik *rzeź* pochodzi od psł. **rězb* ‘cięcie, rżnięcie’, derywowanego od psł. nazwy czynności **rězati* ‘ciąć, rżnąć, przecinać, nadcinać’. Znaczenie opisywane przez WSJP jako ‘mordowanie wielu ludzi lub zwierząt, którego intensywność lub zakres budzą negatywne uczucia mówiącego’ jest wynikiem metaforyzacji znaczenia pierwotnego ‘zabijanie zwierząt w celu pozyskania ich mięsa, futer lub innych części ciała’ (WSJP). Obraz morderstwa na grupie ludzi zestawiony jest zatem (przez spostrzeżenie podobieństwa) z tym,

co można zobaczyć podczas uboju zwierząt hodowlanych w rzeźni. Jaki to obraz? Oddajmy głos reporterskiej relacji:

Ciepły odór śmierci przyprawia o mdłości. Ryk i kwik przejmuję dreszczem. Po mokrej posadzce płynie krew. Bo to jest rzeźnia. Tu się zabija. Kilkanaście świńskich łbów kręci się niespokojnie w lewo i w prawo. W sąsiednim boksie krowy. Też jakieś takie „nieswoje”. Może wiedzą, że ten ryk dobywający się z sąsiedniego pomieszczenia to głos śmierci. [...] Stado świń dzieli od ringu – miejsca uboju – tylko wąskie drzwi. Każdy kwik dobywający się zza tych drzwi wprawia stado w stan najwyższego niepokoju. Uciekają jak najdalej w kąt. [...] Dwóch mężczyzn w ceratowych fartuchach wchodzi do boksu ze świniami. Wśród zwierząt popłoch. Drzwi na ring otwierają się. Mężczyźni starają się wyodrębnić ze stada tę jedną, zagonić ją na ring. Zwierzęta uciekają. Teraz już słychać chóralny, niemal ogłuszający kwik strachu i wściekłości. Ta zabawa w berka nie może trwać długo. W końcu jedno ze zwierząt udaje się zapędzić na ring – pomieszczenie 2 na 3 metry, wyłożone kafelkami. Drzwi się zamykają. [...] W rękach jednego z mężczyzn pojawiają się potężnych rozmiarów szczypce. Ich końce lekko opadają na tułów świni. Ta gwałtownie pręży się, szarpie głową w tył i przez chwilę sprawia wrażenie, jakby dawała popis gimnastyczny. Po chwili pada jak podcięta. Pierwszy kwik jest donośny i rozpaczliwy, to jeszcze kwik walki. Szczypce opadają po raz drugi. Kolejny wstrząs leżącego już zwierzęcia i słaby kwik protestu i każdy następny coraz słabszy. [...] Do akcji wkracza drugi mężczyzna. W dłoni ni to nóż, ni szpikulec. Szybkim ruchem wbija narzędzie w gardło zwierzęcia. Z rany tryska ciemnoczerwona fontanna krwi. [...] Drugi z mężczyzn raz jeszcze wciska szpikulec w ranę, by ją poszerzyć, by krew odpływała szybciej. Oczy zwierzęcia też gdzieś odpływają. Stają się „nieobecne”. Pierwszy mężczyzna jeszcze kilka razy „pieści” świnię elektrycznymi szczypcami. Tak dla pewności. Ciało za każdym razem drga mechanicznie pod dotykiem narzędzia. Ale życia w nim już nie ma. Operacja trwała kilkanaście sekund. Martwa świnią leży już bez życia i bez krwi. Przy ringu – niska krata, a poniżej – mały basen z wrzątkiem. Krata otwiera się ze zgrzytem. Ciało wpada do basenu. Kąpiel we wrzątku trwa kilka minut. Na żywo żadne stworzenie tego nie wytrzyma. Martwemu jest wszystko jedno. Gorące, różowe, smrodliwie parujące wynurza się z kąpeli na mechanicznym podnośniku, który za chwilę przerzuca ciało do innej maszyny.

[źródło: <https://nowiny24.pl/porazenie-pradem-strzal-miedzy-oczy-tu-sie-zabija/ar/6067037>, dostęp: 05.05.2022]

Podobnie metaforyczne znaczenie zyskał w polszczyźnie wyraz *rzeźnik* – podstawowo oznaczający kogoś, ‘kto zawodowo zajmuje się ubojem zwierząt i obróbką mięsa’, a przerośnięcie – będący synonimem oprawcy, a więc oznaczający ‘osobę, która **torturuje**, bije, potem zwykle zabija kogoś’ (WSJP).

Wyraz *rzeź* wytycza ścieżkę konceptualną oglądu interesujących nas wydarzeń poprzez podświetlenie **zadawanych cierpień fizycznych** przez znęcanie się, **okaleczenie**, a więc **naruszenie tkanki ofiary, skutkujące wpływem**

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

krwi (tę silną konotację potwierdza częsta kolokacja – *krwawa rzeź*, w której dzięki przymiotnikowi *krwawa* asocjacja ulega wzmocnieniu). Nie dziwi więc, że rzeczownik *rzeź* jest stosowany przede wszystkim w odniesieniu do wydarzeń wyjątkowo krwawych, por.:

rzeź galicyjska / rzeź tarnowska, rzeź na Wołyniu (wołyńska), rzeź w Rwandzie, rzeź w Kambodży, rzeź w Donbasie, rzeź w Gazie, rzeź w Czeczenii, rzeź chrześcijan, rzeź hugenotów, rzeź Indian, rzeź Słowian, rzeź Żydów, rzeź cywilów, rzeź na Polakach.

Ten obraz znajduje potwierdzenie w relacjach dotyczących wydarzeń określanych mianem *rzezi wołyńskiej*. Tak wspomina ją jeden z ocalałych świadków masowych mordów w Parośli:

Widok, który naszym oczom ukazał się, był straszny. Nie do objęcia umysłem ludzkim, tym bardziej umysłem dziecięcym. Rodzice mieli **głowy rozrabane na pół**. Mamy długi warkocz był odcięty. **W głowie ojca pozostawiona siekiera**, co oznaczałoby, że słyszane przeze mnie jęki wydawał ojciec, którego dobito. W kołysce najmłodsza Bogusia, w wieku 1,5 roku, **uderzona była siekierą w czoło**. Przez dłuższy czas **była w konwulsjach, które miały kołyską**. Lila wzięła ją na ręce i po chwili Bogusia zakończyła życie. **Z nosa wydobyła się „bańka” – był to mózg**.

[źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2019/07/16/zbrodnia-w-parosli-to-tu-zaczela-sie-rzez-woylenska/>, dostęp: 05.05.2022]

Podobnie „krwawy” jest historyczny opis tzw. rzezi galicyjskiej:

W mroźne dni lutego 1846 roku w zaborze austriackim chłopci galicyjscy zaatakowali okoliczne dwory. Zabijali właścicieli, zakluwając ich widłami, okładając cepami, rąbiąc siekierami, a nawet paląc żywcem.

[źródło: <http://www.polonika.at/index.php/miesiecznik/historia/459-rzez-galicyjska>, dostęp: 05.05.2022]

Nietrudno dostrzec podobieństwo metod zabijania ludzi także w odległej Rwandzie:

Ludobójstwo w Rwandzie było tym bardziej specyficzne, że prawie wszystkie ofiary znały osobiście swoich katów, nierzadko byli to sąsiedzi, znajomi z ulicy czy pracy – zwyczajni ludzie, tacy sami jak Tutsi, którzy teraz, zaślepieni nienawiścią, rabowali i mordowali, **maczetami, pałkami nabitymi gwoźdźmi, nożami, siekierami, wszystkim, co wpadło im w ręce**.

[źródło: <https://www.konflikty.pl/historia/czasy-najnowsze/opowiesc-o-rwandyjskiej-tragedii/>, dostęp: 06.05.2022]

Obrazowanie sposobu traktowania ludzi jak zwierzęta podczas uboju stanowi refleks przekonania, że dochodzi do **zatrądy człowięczeństwa ofiar, pozba-
wienia ich cech ludzkich** – swoistej ich **dehumanizacji**. I ten aspekt ulega także uwydatnieniu, jeśli z szeregu synonimicznego wybiera się *rzeź*.

6. *Masakra*

Masakra (pożyczka z języka francuskiego) to słowo w polszczyźnie relatywnie nowe – rejestrowane po raz pierwszy w słowniku Doroszewskiego (SD): ‘zabijanie, mordowanie, zwłaszcza masowe, połączone z okrucieństwem i znęcaniem się, krwawa rzeź’. Według nowszego WSJP rzeczownik ten oznacza ‘masowy mord ludzi lub zwierząt połączony z okrucieństwem lub znęcaniem się’. Mianem *masakry* nazywane jest także ‘wszelkie wydarzenie, w którego wyniku wiele osób umiera lub odnosi rany’ (WSJP).

Przywołajmy, jak poprzednio, najczęstsze połączenia podpowiadane przez wyszukiwarke kolokacji NKJP oraz wyszukiwarke Google:

masakra w Srebrenicy, masakra w Rwandzie, masakra w Monachium, masakra nankińska²⁰, masakra w Samaszkach²¹, masakra w Babim Jarze, masakra w Jedwabnem, masakra w Columbine High School²², masakra na wyspie Utoya²³, masakra w Mý Lai²⁴, masakra w kopalni Wujek²⁵, masakra na cywilach, masakra na jeńcach, masakra na ludności (cywilnej); krwawa, brutalna, straszliwa, masowa; masakra cywilów, masakra ludności

²⁰ Mord ludności chińskiej w Nankinie (dawnej stolicy Republiki Chińskiej) w grudniu 1937 roku i styczniu 1938 roku, dokonany przez Cesarską Armię Japońską – śmierć poniosło wówczas od 50 tys. do 400 tys. osób (za: <https://kronikidziejow.pl/porady/masakra-nankinska-jedna-z-najwiekszych-zbrodni-ludobojstwa-w-dziejach-swiata/>, dostęp: 06.05.2022).

²¹ Mord cywilów czeczeńskich dokonany przez wojska rosyjskie w kwietniu 1995 roku w czasie trwania I wojny w Czeczenii we wsi Samaszk, 35 km na zachód od Groznego (za: Grochmański 1999).

²² Jedna z największych strzelanin na terenie placówek oświatowych w historii Stanów Zjednoczonych. Doszło do niej w kwietniu 1999 roku w Columbine High School. Uczniowie liceum w miejscowości Columbine, niedaleko Denver w stanie Kolorado, weszli na teren liceum i – strzelając z broni palnej – zamordowali 12 uczniów i ranili 24 inne osoby; sami ostatecznie popełnili samobójstwo (za: <https://securityinpractice.eu/masakra-w-szkole-w-columbine-czy-polskie-szkoly-sa-bezpieczne/>, dostęp: 06.05.2022).

²³ Akt terroru w Norwegii dokonany 22 lipca 2011 roku na wyspie Utoya. Podczas letniego obozu młodzieżowego zamachowiec Anders Breivik zamordował 69 osób (za: Pracóń 2001).

²⁴ 16 marca 1968 roku wojska amerykańskie zamordowały w wiosce Mý Lai w południowym Wietnamie kilkuset nieuzbrojonych cywilów (za: <https://historiamniejnanaizapomniana.wordpress.com/2015/03/16/masakra-w-my-lai/>, dostęp: 04.05.2022).

²⁵ Krwawa pacyfikacja strajkującej załogi kopalni „Wujek” w Katowicach, przeprowadzona przez ZOMO i wojsko 16 grudnia 1981 roku, po wprowadzeniu przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego stanu wojenne-

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

(cywilnej), *masakra uchodźców; masakra górników, masakra studentów; masakra Ormian, masakra Palestyńczyków, masakra Żydów; masakra kormoranów, masakra żab.*

Zwraca uwagę przede wszystkim zakres odniesienia – możliwe zastosowanie rzeczownika w odniesieniu do zabijania nie tylko ludzi, ale także zwierząt. O wiele częściej wyraz stosowany jest do nazwania wydarzeń odległych od Polski (inaczej niż *pogrom* stosowany w większości do wydarzeń na terenach polskich). Rzeczownik *masakra*, inaczej niż *pogrom*, bywa odnoszony do aktów terrorystycznych, a więc aktów zabójstwa przeprowadzonych w taki sposób, że wykonawca zamachu świadomie i z premedytacją zabija wybraną osobę lub osoby po to, by zniszczyć wybrany cel, a nawet jednocześnie powoduje własną śmierć – mogą to być działania podejmowane w stanie silnego wzburzenia, wściekłości, impulsywnie, przez przypadkowy wybór ofiar(y). *Masakra* (inaczej niż *pogrom* i *rzeź*) może być zarówno skutkiem strategicznego bombardowania lotniczego, jak i efektem działań zabójcy uśmiercającego w danym miejscu wiele osób.

Do obrazu kognitywnego utrwalonego w strukturze semantycznej rzeczownika *masakra* pozwalają nam dotrzeć wyrazy słotwórczo spokrewnione: przymiotnik *masakryczny* (o znaczeniu pot. ‘zjawisko, o którym mowa, jest tak intensywne, że mówiący uważa to za **odrażające**’ – WSJP) oraz *masakrować* (o znaczeniach: 1. ‘szczególnie **okrutnie** kogoś traktować, powodując ból, urazy lub utratę życia’; 2. powodować rozpad lub **całkowite zniszczenie** czegoś – WSJP, wyróżnienia – D.Z.-J.), por.:

W mieszkaniu ujawniono zwłoki zmarłego właściciela mieszkania oraz **zmasakrowane ciało kobiety. Ofiara miała liczne obrażenia**. Śledczy przypuszczają, że w mieszkaniu doszło do zbrodni, a następnie sprawca próbował **rozkawałkować ciało ofiary**, aby się go pozbyć.

[źródło: <https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/50595,Makabryczne-odkrycie-w-Zabrzu.html>, dostęp: 06.05.2002].

Policjanci przyznają, że na razie trudno powiedzieć z całą pewnością, że znalezione ciało należy do poszukiwanej kobiety. **Było poćwiartowane, zmasakrowane**. Jak nieoficjalnie ustaliła „Gazeta Wyborcza”, **brakowało głowy ofiary**. Zabójca ukrył ciało w szopie, prawdopodobnie **kawałek po kawałku** próbował się go pozbyć.

[źródło: <https://gorzow.wyborcza.pl/gorzow/7,36844,25609622,makabryczne-odkrycie-w-szopie-znaleziono-zmasakrowane-cialo.html>, dostęp: 07.05.2022]

go. Zginęło 9 osób, a kilkadziesiąt zostało rannych (za: <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/156446,Ekspertyza-Masakra-gornikow-w-kopalni-Wujek.html>, dostęp: 07.05.2022).

Sąsiedzi znaleźli zakopane ciało mężczyzny następnego ranka, a zauważyli grób, ponieważ złamana ręka wystawała ze świeżo ułożonej warstwy ziemi. **Zwłoki Serhija były tak zmasakrowane, że miejscowy lekarz nie pozwolił jego żonie ich oglądać.**

[źródło: https://www.rmfi24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-cialo-bylo-tak-zmasakrowane-ze-zonie-nie-pozwolono-go-zobacz,nld,5942069#crp_state=1, dostęp: 07.05.2022]

Wyraz *masakra*, jak widać, hierarchizuje składniki treści interesującego nas pojęcia inaczej niż omówione dotąd jednostki synonimiczne – na plan pierwszy wysuwa się w tym wypadku **komponent wizualny**: widoczne dla obserwatora znaczne **naruszenie ciała, zniekształcenie ich, z maltretowaniem, destrukcją** (np. rozkawałkowanie, odcięte kończyny itp.), będące skutkiem szczególnie **okrutnego traktowania fizycznego**, np. bicia, rozerwania itp.

7. *Makabra*

Rzeczownik *makabra* to zapożyczenie leksykalne z języka francuskiego (*macabre*), które prawdopodobnie wywodzi się od wyrażenia *danse macabre*; czasem uważa się, że pochodzi z przekształcenia biblijnej nazwy własnej *Machabeusze*. Ci kojarzeni są z eksterminacją całej rodziny – z męczeństwem siedmiu braci i ich matki²⁶. WSJP rejestruje dwa znaczenia rzeczownika, z których pierwsze jest ważne z punktu widzenia tematu artykułu:

- ‘sytuacja wywołująca **przerażenie** przez to, że wiąże się z **wielkim cierpieniem, zagrożeniem lub śmiercią**’;
- pot. ‘sytuacja oceniana przez mówiącego jako trudna do zniesienia’.

Cytaty, do których otrzymuje się dostęp dzięki wyszukiwarce PELCRA w NKJP oraz dzięki wyszukiwarce Google, dowodzą, że wyraz znajduje zastosowanie w opisach sytuacji z jednej strony **zamierzonego działania sprawcy**, gdy skutkiem jest **śmierć grupy ludzi lub nawet pojedynczej osoby** (inaczej niż w *ludobójstwie, zbrodni wojennej czy zbrodni przeciw ludzkości*, a także *pogromie czy rzezi* – rzeczownikach odnoszonych do sytuacji, gdy opisywane są działania na zbiorowości), jak również sytuacji, gdy pojedyncza osoba lub grupa doświadcza cierpienia, zagrożenia, śmierci **na skutek wypadku czy działania natury**, np. kataklizmu – powodzi, trzęsienia ziemi itp.

²⁶ Za: <https://www.ahdictionary.com/word/search.html?q=macabre> (dostęp: 08.05.2022).

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

(nie używa się w takich okolicznościach żadnego innego wyrazu z szeregu synonimicznego). Por.:

Tysiące zwłok na nabrzeżu! **Makabra** w Japonii!

Po gigantycznym trzęsieniu ziemi w Japonii wciąż trudno oszacować liczbę zabitych. Mówi się o tysiącach zmarłych i o nie mniejszej liczbie osób uznanych za zaginione. Jednak nadzieja na odnalezienie żywych ginie.

[źródło: <https://www.fakt.pl/wydarzenia/swiat/tysiace-zwlok-na-nabrzezu-makabra-w-japonii/fhjr6g>, dostęp: 05.05.2022]

Makabra w Brazylii. Blok skalny osunął się na turystów. Nie żyje co najmniej 6 osób.

[źródło: <https://wiadomosci.wp.pl/makabra-w-brazylia-blok-skalny-osunal-sie-na-turystow-nie-zyje-co-najmniej-6-osob-6724450746993504a>, dostęp: 07.05.2022]

Pamiętasz, jak oglądaliśmy reportaże z wielkiej powodzi? Zalało wtedy kawał kraju. **Makabra**. Prawie płakaliśmy, patrząc na katastrofę i na cudowny wybuch solidarności ludzkiej.

[źródło: NKJP: M. Bukowski, *Wysłannik szatana*, 1999]

Cała ta historia z dziesiątkiem tysięcy oficerów polskich, będących w niewoli rosyjskiej i rozstrzelanych pod Smoleńskiem, staje się potworna. Niemcy odkryli i odkrywają coraz to nowe groby masowe, wypełnione po brzegi trupami naszych oficerów. Dalsze badania są w toku i Niemcy obiecują nawet identyfikację licznych zwłok i publikację listy z nazwiskami. Pierwsze badania wykazały, że ta cała **makabra** odbyła się wiosną 1941 roku.

[źródło: NKJP: A. Bobkowski, *Szkice piórkem*, 1957]

Uderzył głową w słup trakcji kolejowej Kraków. To była istna **makabra**! Młody mężczyzna wychylił się z pędzącego pociągu i uderzył głową w słup. Zginął w ułamku sekundy.

[źródło: NKJP: „Super Express”, 2006].

Leksem *makabra* jest przede wszystkim nośnikiem informacji o **emocjach podmiotu postrzegającego, który ocenia opisywane wydarzenia, sytuację jako przerażające**; uwydatnieniu podlega w strukturze semantycznej tego rzeczownika wielki strach przed czymś, co obserwator uznaje za nieprzyjemne pod względem fizycznym, emocjonalnym lub moralnym; rzeczownik sygnalizuje tylko (dość ogólnie) jakiś rodzaj zła, jakie dotyka pojedyncze osoby lub ludzką zbiorowość, a nawet **zwierzę** (może to być cierpienie, ból, śmierć):

Makabra, dramat, bestialstwo. [...] Kielecki oddział Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami poinformował o odnalezionych w Suchedniowie w powiecie skarżyskim zwłokach psa [...]. Z naszych informacji wynika, że pies był głodzony przez właściciela i trzymany w ciemnej oborze, w kolczatce, przykuty łańcuchem do ściany. Sekcja zwłok wykaże bezpośrednią przyczynę śmierci, ale istnieje duże prawdopodobieństwo, że zwierzę zostało zabite.

[źródło: <https://skarzynski.eu/artyku/makabryczne-odkrycie/1152941>, dostęp: 07.05.2022]

8. Zakończenie

W przywoływanym już *Dystynktywnym słowniku synonimów* wyodrębnionych zostało kilka typów różnic pomiędzy poszczególnymi wyrazami w ciągu synonimicznym. Wśród nich autorzy słownika wyodrębnili **synonimy kognitywne**. Mają one zbliżoną wartość poznawczą, różni je jednak uporządkowanie komponentów znaczenia – inne składniki treści są w nich uwydatnione, inne pomniejszone czy przenoszone do tła. Można powiedzieć, że pokazują obraz pojęcia z odmiennych perspektyw, z innych punktów widzenia²⁷. Opisane w artykule jednostki leksykalne używane w tekstach dziennikarskich i publicystycznych na określenie okrucieństwa wobec Ukraińców w czasie toczącej się wojny: *zbrodnia wojenna, zbrodnia przeciw ludzkości, ludobójstwo, pogrom, rzeź, masakra, makabra* – mimo podobnych zakresów znaczeniowych – odsyłają czytelnika tekstu do innej informacji i ewokują inny obraz. Synonimy te pokazują pewną wrażliwość użytkowników polszczyzny na problem okrutnych działań podejmowanych w odniesieniu do grup etnicznych.

By zidentyfikować utrwalone w strukturze semantycznej synonimicznych jednostek leksykalnych różnice w profilowaniu, dokonano analizy sposobu ich funkcjonowania w tekstach, stałe kolokacje oraz etymologię. Na tej podstawie udało się wydobyć pięć różnych perspektyw oglądu okrucieństw wojennych:

1) ze względu na aspekt **moralny i karny** (*ludobójstwo, zbrodnia wojenna, zbrodnia przeciw ludzkości*);

2) ze względu na **kolektywny podmiot działań i mniejszościowy charakter ofiar**, a także **żywiolowość** działań oraz towarzyszące **sprawcom emocje (gniew, oburzenie)** będące źródłem ataku (*pogrom*);

3) ze względu na **sposób działania sprawcy – przez cięcie ostrymi narzędziami, krwawe okaleczanie** – oraz ze względu na **dehumanizację ofiar** (*rzeź*);

4) ze względu na – **widoczny dla obserwatora – totalny charakter zniszczenia i destrukcję, miażdżący rozpad ciała ofiar** (*masakra*);

5) ze względu na **emocje, jakie wywołuje w obserwatorze-świadku skutek działań sprawcy**: przerażenie, odraza (*makabra*).

²⁷ Punkt widzenia, perspektywę rozumiem tu zgodnie z teorią zaproponowaną przez Jerzego Bartmińskiego (por. Bartmiński 1990).

O dystynktywnym charakterze omawianych synonimów świadczą także generowane przez kolokator NKJP licznie reprezentowane tekstowo zestawienia, w których synonimy są połączone logicznym związkami koniunkcji, a więc nie są odczuwane przez użytkowników jako semantycznie redundantne, por.:

rzeź i grabież, rzeź i gwałt, rzeź i mord, rzeź i pogrom, rzeź i rabunek, rzeź i wojna, pogromy i prześladowania, pogromy i rzezie, wygnania i pogromy.

Źródła

- NKJP: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*; <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/> (dostęp: 06.05.2022).
- SD: Doroszewski W., 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, Warszawa; <http://doroszewski.pwn.pl/> (dostęp: 05.05.2022).
- SEJP: Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków; <https://polona.pl/item/slownik-etymologiczny-jezyka-polskiego,MTE2NjUxOA/9/#info:metadata> (dostęp: 05.05.2022).
- SJP PWN: *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 05.05.2022).
- SL: Linde S. B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Warszawa; <http://kpbc.umk.pl/publication/8173> (dostęp: 06.05.2022).
- SWar.: Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, Warszawa [słownik warszawski]; <https://crispa.uw.edu.pl/objects/collection/76> (dostęp: 06.05.2022).
- SWil.: Zdanowicz A. i in., 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno [słownik wileński]; <https://eswil.ijp.pan.pl/> (dostęp: 06.05.2022).
- WSJP: Żmigrodzki P. (red.), 2007, *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków; <https://www.wsjp.pl> (dostęp: 06.05.2022).

Literatura

- Bartmiński J., 1990, Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata. – *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 109–127.
- Filar D., 2010, Synonimia leksykalna w leksykologii i leksykografii polskiej, „*Roczniki Humanistyczne*”, t. LVIII, z. 6, s. 41–57, <https://ojs.tnku.pl/index.php/rh/article/download/5631/5452/> (dostęp: 02.05.2022).
- Giza-Poleszczuk A., Poleszczuk J., 1992, *Cyganie i Polacy w Mławie. Konflikt etniczny czy społeczny? Raport na zlecenie CBOS*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Gontarczyk P., 2004, *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 roku*, Warszawa: Rekonkwista-Rachocki i S-ka.
- Grochmalski P., 1999, *Czeczenia. Rys prawdziwy*, Wrocław: Atla2.
- Gross J. T., 2000, *Sąsiedzi*, Sejny: Pogranicze.
- Kon. ONZ: Konwencja ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa, 1948, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948a.html> (dostęp: 07.05.2022).
- Markowski A., 2018, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Maroń A., 2020, Wokół pojęcia pogromu w refleksji nad przemocą antyromską, „*Prace Kulturoznawcze*”, t. 24, nr 2, s. 111–126, <https://wuwr.pl/pkult/article/download/12045/10934/> (dostęp: 06.05.2022).
- Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H., 2004, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków: Universitas.
- Nijakowski L. M., 2013, *Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Pracoń A., 2001, *Masakra na wyspie Utoya. Relacja człowieka, który przeżył zamach*, przeł. K. Tunkiel, Warszawa: Wydawnictwo Pascal.
- RzSMTK 1998: Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r., <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030780708/O/D20030708.pdf> (dostęp: 02.05.2022).
- Szumło Z. T., 2013, Pierestrojka i tragiczne wydarzenia w Sumgaicie, „*Studia Gdańskie. Wizje i Rzeczywistość*”, t. 10, s. 267–284.
- Traczyk M., 2015, *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Wierzbicka A., 1991, Uniwersalne pojęcia ludzkie i ich konfiguracje w różnych kulturach, „*Etnolingwistyka*”, t. 4, s. 7–40.
- Żebrowski R., Pogrom. – *Polski słownik judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/pogrom> (dostęp: 05.05.2022).

Genocide, crime, pogrom, slaughter, massacre, macabre...

Cognitive images encoded in the semantic structure of synonyms denoting atrocities against ethnic groups

This article aims to show the cognitive images encoded in the semantic structure of the lexemes: *war crimes, crimes against humanity, genocide, slaughter, pogrom, massacre, and macabre*, used to describe atrocities against ethnic groups. The analysis was based on the example of the material related to the Ukrainian citizens during the war, which has been ongoing since 24 February 2022. The analysis is rooted in the theoretical framework of cognitive ethnolinguistics, including the profiling method,

Ludobójstwo, zbrodnia, pogrom, rzeź, masakra, makabra...

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

which is quite innovative in linguistics. The article proves that the lexemes under consideration, although of similar cognitive value, differ in terms of the ordering of the components of meaning, which makes them evoke a different image in the reader of the texts. Five different perspectives of the perception of war atrocities encoded in the words are distinguished, i.e., (1) the moral and penal aspect; (2) the collective subject of the actions and the minority nature of the victims; (3) the *modus operandi* of the perpetrator; (4) the totality of the destruction evident to the observer; and (5) the emotions that the effect of the perpetrator's actions evokes in the witness, i.e., horror and disgust.

Key words: *lexis, conflict, cognitive analysis, war in Ukraine*

